

Yeşil Siyasal Düşüncenin Varlık ve Meşrûluk Temellerine İlişkin Eleştirel Bir Değerlendirme

*

A Critical Evaluation of the Presence and Legitimacy Basis of Green Political Thought

Berk İlke Dündar

Öz

'Yeşil' düşünce biçimlerinin hemen hepsi insan-doğa ilişkisini merkez bir problem olarak kurgular. İnsanın doğa ile girdiği ilişkinin sorunlu olduğu iddiası/varsayımı 'yeşil'in en önemli varlık sebeplerinden birisidir. Tespit edilen sorun, doğanın sınırlı olduğu ve bu sınırlara yaklaşmakta olduğumuz düşüncesi etrafında şekillenmiş bir doğa kavrayışı ile doğrudan ilgilidir. Bir haklılık gerekçesi olarak sabitlenen doğanın sınırlılığı, bir sonraki adımda beraberinde yaşamın sürdürülebilirliği meselesini getirir ve artık 'yeşil' oluşun, 'yeşil'in yapılması gerekenlere yönelik ileri sürdüğü hemen her şeyin meşrûluk zeminine dönüşür. Bu meşrûluk zeminini "yaşamın sürdürülebilirliği kaygısı" olarak adlandırmamız mümkündür.

İşte bu çalışma da, yeşil siyasal düşünce bağlamında değerlendirdiğimiz zaman 'ideolojik unsurlar' diyebileceğimiz doğanın kavranış biçimi ve yaşamın sürdürülebilirliği kaygısı şeklindeki felsefi ve düşünsel temellerin eleştirisini konu etmektedir. Ekolojik bunalıma yönelik yaklaşımımızın sağlayacağı eleştirel çerçeve, söz konusu temellerin 'mevcûdun'/tespit edilen sorunların aşılması noktasında içerdiği olanak ve sınırlılığın sorgulanması ile tamamlanacaktır.

Anahtar kelimeler: yeşil siyasal düşünce, ekolojik bunalım, doğa, insan-doğa ilişkisi, yaşamın sürdürülebilirliği

Abstract

A majority of 'green' thought defines its central problem as relationship between human being and nature. Inconvenient aspect of relationship with nature is the primary presence cause of green thought. The problem is related to a concept of nature which claims that the nature is finite and this finitude is getting more and more serious. Finite character of nature transforms into a justification of being green and the issue of "sustainability of life" comes into question. Hereby sustainability of life serves as a legitimacy basis of green thought; which can be named as "anxiety about the sustainability of life".

This study aims to criticize "concept of nature" and "anxiety about the sustainability of life" which are can be seen as the philosophical basis of green political thought. Our explication about emergence of ecological crisis will provide this study's critical framework and this framework will be completed by evaluation of green political thought's potentials and limitations in its own basis about achieving green politics' purposes.

Keywords: green political thought, ecological crisis, nature, relationship between human being and nature, sustainability of life

Giriş

Hak talebi ekseninde varlık kazanan kentsel hareketlerden veya etik değerler(örneğin içkin değer) çerçevesinde ortaya çıkan ve herhangi bir çevresel tahribatı engellemeye yönelmiş olan çevrecilikten ya da ekolojik sorunları toplumsal adalet kavramına yaslanarak anlamlandıran yaklaşımlardan ibaret olmayıp ağırlıklı olarak insan faaliyetlerinin doğanın sınırlı karakterine göre dizayn edilmesinin gerekliliğini vurgulayan ve bunu da yaşamın sürdürülebilirliği uğruna savunan bir düşünce ve yaklaşım biçiminin varlığını tespit edebiliriz; ki, biz de çalışmamızda “yeşil siyasal düşünce” ile özellikle bu düşünce ve yaklaşım biçimine gönderme yapacağız. Yeşil siyasal düşünce ile neyi vurguladığımızı belirtme amacına yönelik bu sınır çizme çabamız kuşkusuz inceleme nesnemizin içerisinde çok sayıda farklı yaklaşımın bulunmasından kaynaklanmaktadır. Ancak doğanın kavranış biçimi ve yaşamın sürdürülebilirliği hususunun yeşil alanın tamamını o ya da bu ölçüde etkilemekte olduğunu da unutmamız gerekmektedir. Yeşil siyasal düşünce başlığı ile daralttığımız alan, ileride değineceğimiz üzere, örneğin doğaya dönüş – doğayı dengesine tekrardan ulaştırma gibi ideolojik unsurlara doğrudan temas etmemize olanak sağlayacaktır. Yoksa konu edeceğimiz ideolojik unsurların sadece çerçevesini çizmiş olduğumuz yeşil siyasal düşünceye ait olduğunu ve diğer ‘yeşil’ alanlara temas etmediğini iddia etmemiz mümkün değildir.

Yeşil siyasal düşüncenin doğa kavramsallaştırmasının öneminin temelinde bu siyasal düşüncenin “ampirik anlamının doğa bilimlerinden kaynaklanıyor” (Önder, 2003: 6) oluşu yer almaktadır. Buna göre, diğer siyasal ideolojilerde bulunmayan bir haklılık hâli ve kesinlik iddiasının ‘doğa’dan devşirildiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Doğanın sağlamış olduğu bu haklılık hâli ve kesinlik iddiasının yaşamın sürdürülebilirliğini merkezine yerleştirmiş olan meşrûluk zemini ile birleştiği zaman ise siyasal alana adım atmaktayız ve siyasal başarı sorgulamasına girişmemiz mümkün hâle gelmektedir. Aykut Çoban, siyasal öznenin hem fail hem kurban hem de kurbanca olmasından doğan içsel belirsizlik ve çelişki durumu vurgulayarak

siyasal başarı koşullarının tartışmalı yapısına dikkat çekmiştir (Çoban, 2013: 462). Siyasal öznenin ortaya çıkma koşullarına ilişkin bu yerinde ve değerli saptamayı akılda tutarak benzer bir belirsizlik, çelişki ve hatta etkisizlik hâlinin yeşil siyasal düşüncenin kendi teorik temellerinde aranabileceği varsayımı, bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır. Doğa bilimleri ile olan ilişkisi sayesinde başka hiçbir ideolojide bulunmayan bir kesinlik, haklılık ve meşrûiyet arka plânına sahip olan bu siyasal düşüncenin, yaklaşmakta ve yüzleşmekte olduğumuzu iddia ettiği tehlikelerin geriletilmesi noktasında anlamlı herhangi bir başarı elde etmemiş olması veya dünyadaki yeşil partilerin mevcut durumu tarafımızca açıklanmaya muhtaçtır ve önerdiğimiz şey ise açıklanma çabasına yönelecek eleştirilerin tam da bu kesinlik, haklılık ve meşrûluk temellerine yoğunlaşması gerektiği yönündedir. Yeşil siyasal düşünce açısından sorgulama ve tartışmadan belki de en yoksun alan olan doğanın kavranış biçimi ve yaşamın sürdürülebilirliği kaygısını seçmemizin nedenlerini bu şekilde özetleyebiliriz.

1. Kavramsal Çerçeve

Aykut Çoban, J. Wissenburg'a atıfla "en az 42 değişik çevreci yaklaşım ve ideoloji" olduğunu belirtmektedir (Çoban, 2012: 69). Andrew Dobson'un maksimalist-minimalist ayrımını (Dobson, 2007: 10) göz önünde bulundurarak, söz konusu en az 42 değişik yaklaşım ve ideolojinin tasnifi açısından en kullanışlı ölçütün "çevre-ekoloji" ayrımında bulunduğunu, diğer hemen hemen bütün farklılıkların bu ölçüt sayesinde tespit edilebileceğini ileri sürebiliriz. Çalışmamızda yeşil siyasal düşünce başlığını seçmemizin kavramsal bazdaki açıklaması da yine bu ayrım çerçevesinde ortaya konabilecektir. Diğer açıdan ise özellikle insan-doğa ilişkisine yönelik olarak sonraki bölümlerde söyleyeceklerimizin teorik çerçevesini "çevre-ekoloji" ayrımı hazırlayacaktır.

İşaret ettiği ilişkisellik ya da nesneyi kavrama ve anlamlandırma biçimlerindeki derin farklılıklar, çevre ve ekoloji kavramlarının birbirlerinin yerine kullanılmasını olanaksızlaştırmaktadır. Çevre, "merkezde/merkez olmama;

öze, nüveye, esasa ilişkin olmama” (Cangızbay, 2003: 94) durumuyla mâlüdür ve “genellikle insanı merkeze alarak” çevreyi insana dışsallaştırır (Önder, 2007: 593):

“İnsana ‘dışsal’ olarak tanımlanan çevre ile ekolojinin ‘insanın bir parçasını oluşturduğu doğa-ev’ kavramlaştırmaları arasında esasa ilişkin bir farklılık söz konusudur. Bu, bir tanım farklılığını aşan, doğaya bakıştaki ayrılığa teka-bül eden derin bir farklılıktır. İnsana dışsal bir doğa algılayışı, insanlığın son iki yüz yıllık tecrübesinin de açıkça gösterdiği gibi, insanın yararı için doğaya her türlü müdahaleye izin vermekte, meşruyet kazandırmaktadır. Ekolojinin doğa kavrayışı ise insan-doğa ilişkisini, yarara dayalı bir ilişki olmaktan çıkarmakta, ahlâkî ve sorunlu bir ilişkiye dönüştürmektedir.”

İnsana dışsallık olgusunun iki yönlü etkisinden bahsedebiliriz: Birincisi, doğa sömürüsü ya da doğanın araçsallaştırılmasının/metalaştırılmasının zihinsel arka plânında doğanın insanın hizmetinde olduğu ve insanın ‘insan’ olmasından ötürü doğaya yönelik her türlü eyleminin meşrû sayılabileceği şeklindeki ve doğanın insana dışsal konumlandırılmasının mümkün kıldığı anlayış bulunmaktadır. Ancak diğer taraftan ise ikinci olarak, ekolojik sorunların kavranışı bağlamında “insan-doğa ilişkisi” penceresinden bakılmak sûretiyle insanın tarihsel süreç içerisindeki doğaya her türlü temasının yeşil bir günah sayıldığı yaklaşım biçiminin de temelinde yine doğanın insana dışsal bir biçimde kurgulanıyor/kavranıyor oluşu yer almaktadır. Bu yaklaşım, ileride açacağımız üzere ekolojik bunalımdaki esas sorun ve esas failerin gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Çalışmamızda yeşil siyasal düşüncenin doğa kavrayışına yönelik olarak kurguladığımız eleştirinin önemli bir ayağı tam da ekolojik bunalımın zihinsel arka plânını anlamamıza olanak sağlayan “insana dışsallık” olgusunun ekolojik bunalımı açıklamaya/aşmaya çalışan kimi yaklaşım biçimlerinde de mevcut olduğu ve bu durumun ekolojik bunalımın ortaya çıkışını anlamlandırmada çeşitli sorunlara neden olduğu şeklindeki iddiamızdan oluşmaktadır. İddiamız, ekolojinin *oikos*’luğuna yaslanmaktadır(Cangızbay, 2003: 94):

“..ekoloji, Yunanca’daki oikos kelimesinden türemiş bir terimdir; tıpkı eko (oikos)-nomi gibi; yani içinde yaşanan mekân anlamındaki ev’den. Eko

(oikos)-loji, insanın, içinde varlık kazandığı ve bir parçasını oluşturduğu doğal ortamla(muhit), yani duvarlı-duvarsız her türlü ev'i ile olan ilişkilerini ele alır. Ortam değil de çevre dediğimizde ise, 'Biz'den çok 'Başkaları'na, 'ev'den çok bahçeye, 'bahçe'den çok kıra, 'banyo'dan çok havuza, 'havuz'dan çok göle, 'göl'den çok denize atıfta bulunmuş oluruz ve bu kelime aracılığıyla kır'dan ormana göl'den Atlantik'e, çocuğumuzdan kedimize, kedi'mizden de balinalara ya da kaplumbağalara kaymak daha bir kolaylaşır."

Doğaya saygı duyulmasını, doğanın kendi hâline bırakılmasını öğütleyen, ya da daha ileri giderek doğadan insanlık olarak elimizi çekmemizin gerekliliğini savunan düşüncelerin beslendiği kaynak, insan ile doğayı iki ayrı aktör gibi birbirine dışsal konumlandırır, insanın ise bu dışsallığı ihlâl ettiği iddialarıyla yoğrulmuş bakış açısidir. Örneğin Dilaver Demirağ ekolojik krizin köklerini uygarlığın inşâsı sürecinde tespit ederek doğadan adım adım uzaklaşmanın esas sorun olduğunu vurgulamakta (Demirağ, 2010: 97), çalışmasının bir başka bölümünde ise insanların tarıma geçmesinin, hayvanları evcilleştirmesinin doğanın insan ihtiyaçlarının nesnesi kılınması anlamına geldiğini ifade ederek, insanın doğaya yönelik saldırısının o zamanlarda başladığını iddia etmektedir (Demirağ, 2010: 109). Hâlbuki çerçevesini oluşturmaya çalıştığımız açıdan bakacak olursak eğer, Demirağ'ın doğadan uzaklaşmak olarak sabitlediği hususlar, tam da doğanın/insanın evinin, yuvasının içerisinde ve "yaşamın yeniden üretimi" (Cangızbay, 2003: 97) gayesi çerçevesinde vuku bulmuştur. Bu noktada Karl Marx'ın doğayı insanın bedeni olarak tanımlayarak insanın doğayla sürekli bir ilişki hâlinde olması zorunluluğunu ifade etmesini hatırlayabiliriz (Marx, 2013: 80). Söz konusu ilişki, ileride açıklayacağımız üzere, 'ilişki' tâbirini kullanmayı bile paradoksallaştıracak bir "hane içerisinde yaşamın yeniden üretimi" olgusuna tekâbül etmektedir. Ancak bu noktada hemen endüstriyelizm ile başlatıp günümüze kadar devam ettirebileceğimiz süreçte oikos'un oikos oluşu ile arasındaki mesafenin açılmış olduğunu ve mevcut üretim biçiminin de amaç bağlamında yaşamın yeniden üretimi ile arasındaki bağın epey zayıfladığını da unutmamalıyız. Ekolojik bunalımın ortaya çıkışı üzerine

düşünürken, sorunun/failin tespiti açısından odaklanması gereken husus bu mesafe ve zayıflığın varlık kazanma sürecidir.

2. Ekolojik Bunalımın Arkeolojisi

Yeşil düşüncenin kendisinin de, yeşil düşünceye yönelik eleştirilerin de temel belirleyicilerinden birisi açıktır ki ekolojik bunalımın ortaya çıkışına dair yaklaşım biçimidir. Ekolojik bunalımın nasıl varlık kazandığına ilişkin saptamalar, çözüm önerilerini de hâliyle belirlemektedir. Sözelimi ekolojik bunalımın ortaya çıkışındaki insanın sorunlu edimi eğer ki neolitik devrim ile işaretleniyorsa, böylesine bir yaklaşım biçimi –eğer ki tutarlılık gibi bir iddiası var ise- kaçınılmaz olarak içerisinde ‘doğaya dönüş’ ya da ‘avcılık-toplayıcılık evresinin hâkim kılınması’ gibi çözüme yönelik projeksiyonları da barındıracaktır. Ya da kapitalizm fail olarak tespit edilmiş ise, o zaman da yeşil siyasal düşüncenin sol ile olan birlikteliği ya da ilişkisi gündeme gelecektir ve ekolojik bunalımdan çıkış aynı zamanda sol mücadele ile birlikte değerlendirilecektir. Dolayısıyla çalışmamızın özü ve amacına hizmet edecek bir şekilde ekolojik bunalımın ortaya çıkışına bakmamız, bunu yaparken de inceleme nesnemizin belirleyiciliklerinin hiyerarşisinin izini sürmemiz (Cangızbay, 2011: 9) gerekmektedir.

Ekolojik bunalımın ortaya çıkışına yönelik saptamalara baktığımız zaman, genellikle bir endüstriyelizm vurgusunun olduğunu görmekteyiz. Söz konusu saptamalar ister bütüncül bir bakış açısıyla neolitik devrimden bu yana süregelen sorunlu bir insan-doğa ilişkisinin uç noktasına ulaşmasına, ister doğrudan endüstriyelizme işaret etsin; kaçınılmaz olarak sanayi devrimine ve kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkış süreci ve aşamalarına gönderme yapılmaktadır. Hatta Aykut Çoban, endüstriyelizm eleştirisinin bir yanıyla, neden yeni bir ideoloji(yeşil siyasal düşünce) ihtiyaç duyulduğunun bir gerekçesi olarak anlaşılabilirliğini belirtmiştir (Çoban, 2013: 459). Dolayısıyla, kabaca ‘endüstriyelizm öncesi’ ve ‘endüstriyelizm sonrası’ ayrımına haklı olarak gidilmektedir yeşil siyasal düşünce içerisinde. Fakat bu ayrımla yetinmenin ekolojik bunalımın belirleyiciliklerini ortaya koyma-

da yetersiz kalacağını düşünmekteyiz. Tarihin şafağından bugüne dek insanlığın doğaya her türlü temasını muhasebe kaydı tutarmışçasına zararın artışı-azalışı eğrisi ile anlamlandırma çabası, yüzleşmekte olduğumuz ve artacağı muhtemel olan sorunların neden varlık kazandığını söylememektedir. Joel Kovel, ekolojik bunalımı “insanlığın doğayla ilişkisinde çok eskiden beri varolan bir hastalığın müthiş bir hızla evrimleşmesi” (Kovel, 2005: 33) olarak kavrar. İtirazımız, ‘hastalığın’ tarihini çok eskilerden başlatmaya yöneliktir. ‘Müthiş bir hızla evrimleşme’ ile kastedilen bir sıçrama ânının varlığında hemfikir isek, yoğunlaşmamız gereken husus da bu ânı ortaya çıkaran saikler olmalıdır. Bu noktada ise naiflikten uzak, bile-isteye devinen araçsal aklın varlığını tespit etmek durumundayız.¹ Söz konusu zihniyetin tohumlarının coğrafi keşifler ile birlikte atıldığını, kapitalizmin kurumsallaşmasına kadarki süreç boyunca da olgunlaştığını iddia etmemiz mümkündür. Üretimin ihtiyaç ve yaşamın yeniden üretimi çerçevesinde değil de doğrudan doğruya kâr ve kâr sayesinde elde edilecek her türlü güç uğruna yapılmasının esas failimiz olduğunu belirtmeliyiz. Sorun üretimin, doğaya temas etmenin kendisi değil, yeni üretim biçiminin keşfi ve kurumsallaşmasıdır. Bu sıçrama ânının öncesine tekâbül eden ve “araçsal-sinik-‘naif olmayan’” bir aklın varlığını gözlemleyemeyeceğimiz, o ya da bu ölçüde tahrip-kâr olmasına karşın insanın yaşamını yeniden üretmesi çabasından başka

¹ Slavoj Žižek, Marx’ın ideoloji tanımını değerlendirdikten sonra; “Naif bilinç olarak ideoloji anlayışı günümüz dünyası için hâlâ geçerli midir?” sorusunu sorar ve devamında Peter Sloterdijk’e atfı yaparak şöyle der (Žižek, 2011: 44):

“İdeolojinin hâkim işleyiş tarzı siniktir, ki bu da klasik eleştirel-ideolojik işleme imkânsız, daha doğrusu beyhude kılar. Sinik özne ideolojik maske ile toplumsal gerçeklik arasındaki mesafenin gayet iyi farkındadır, ama yine de maskede ısrar eder. Demek ki Sloterdijk’in önerdiği formül şöyle bir şeydir: ‘Ne yaptıklarımı gayet iyi biliyorlar, ama yine de yapıyorlar.’ Sinik akıl artık naif değildir, aydınlanmış yanlış bilinç gibi bir paradokstur: Kişi yanlışlığı gayet iyi bilmektedir, ideolojik bir evrenselliğin ardındaki tikel çıkarını gayet iyi farkındadır, ama onu yine de reddetmez.”

Žižek’in bahsetmiş olduğu özne ile bizim “araçsal-sinik-‘naif olmayan’” akıl diyerek kastettiğimiz özne aynı olmamakla beraber; ekolojik bunalımın ortaya çıkışındaki esas failerin/sorunlu zihniyet ve ideolojinin yaşamın yeniden üretimi olgusundan ayrıştırılıp belirginleştirilebilmesi açısından “sinik-‘naif olmama’” tespitinin oldukça kullanışlı ve yol gösterici olduğunu düşünüyoruz. Fail ve sorunlu edimin niteliğinin gelişigüzel genişletilmesi, sıçrama ânı – sonrası ve şimdi’nin mimarlarının silikleşmesine neden olmaktadır.

bir anlama gelmeyen “insan-doğa ilişkisini” mahkûm sandalyesine oturtmamız mümkün görünmemektedir. Bugünden bakarak değerlendirdiğimizde orman katliamından başka bir şey olmayan yar-ve-yak tarımı (McNeill, 2007: 31) “bile” ancak ve ancak bu çerçeve içerisinde okunabilir.

Ekolojik bunalımın ortaya çıkışı üzerinde düşünürken es geçmememiz gereken bir diğer alt başlık ise Aydınlanma düşüncesidir. Organik-kendine yeten eski dünyanın özlemiyle birlikte ekolojik bunalımın ortaya çıkışını neolitik devrim ile açıklamaya çalışan eğilim de, ekolojik bunalımın başlangıcını endüstriyelizm ile ilişkilendiren anlayış da genellikle, örtük ya da doğrudan, o ya da bu ölçüde Aydınlanma eleştirisi ile fikirlerini temellendirmektedir. Buna göre Aydınlanma organik dünyanın büyümesini bozmuş ve insanlığa doğayı sömürmeyi öğretmiştir. Dolayısıyla, düşünsel köken bağlamında her ne kadar ekolojik bunalımın modern bir olgu olduğu vurgularıyla modernizme atıf yapıldığını görmekteyse de esas incelenmesi ve üzerinde durulması gereken olgunun Aydınlanma düşüncesi olduğu açıktır. Aydınlanma düşüncesinin yorumlanış biçimi yeşil siyasal düşünce açısından önemli bir belirleyicidir ve insan-doğa ilişkisi üzerine söylenebilecek hemen her şey Aydınlanma'nın değerlendiriliş biçimi tarafından etkilenmektedir. Dolayısıyla Aydınlanma düşüncesinin belirli bir çerçeveye yerleştirilip kötülük kaynağı olarak işaretlenmeden evvel üzerinde tekrar ve tekrar düşünölmeye ihtiyacı olduğu kanısındayız(Çiğdem, 2011: 8):

“Horkheimer'ın dediği doğruysa, yani hepimiz bir taraftan bir anlamda Aydınlanma'nın çocuğuyuz ve onun mirasını paylaşıyorsak, diğer taraftan da Aydınlanma'nın günahlarıyla mâlül bir dünyada yaşamanın ızdırabına katlanmak zorundaysak, yeniden ve her tarihsel durumda, yani Modernite dediğimiz geri çevrilemez, karşı konulamaz ve meydan okunamaz tarihsel süreci yaşadığımız bugünöyle ilgili her momentinde Aydınlanma'yı tekrar tekrar düşünmek zorundayız.”

Sanayi devrimi ve kapitalizmin kurumsallaşmasını önceleyen ve doğayı araçsallaştırarak tahakkûm altına almayı öngören zihniyeti ortaya çıkaran düşünsel mirasın Aydınlanma olarak işaretlenmesi, yeni bir dogma ya da egemen olarak kendini inşa etmiş olan Aydınlanma'nın rasyonalite uğruna

ve sayesinde doğanın sömürüsünü meşrûlaştırdığı şeklindeki iddiayı beraberinde getirmektedir. Sonuç itibariyle Aydınlanma ile şekillenen dünya, Adorno ve Horkheimer'a "aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felâket alâmetleriyle parlıyor" (Adorno ve Horkheimer, 2010: 19) dedirtmiştir ve bu açıdan da doğanın tahakkûm altına alınması bağlamında Aydınlanma'ya müraaat etmek neredeyse kaçınılmazdır; fakat düşüncemiz, ekolojik değerlendirmelerde Aydınlanma'yı topyekûn mahkûm sandalyesine oturtan yaklaşımın Aydınlanma'ya yaslanılarak/Aydınlanma'nın sayesinde gerçekleştirilen hemen her şeyin inşâsında Aydınlanma'nın aklının da araçsallaştırılmış olduğu olgusunu göz ardı ettiği yönündedir. Çünkü Aydınlanma'yı değerlendirirken aklın rüşdünü ispat etmesi ile rüşdünü ispat eden aklın mümkün kıldıkları(ya da araçsallaştırılması) şeklinde ikili bir ayrıma gitmemiz gerekmektedir. Çalışmamız çerçevesinde biz aklın rüşdünü ispat etmesini sahiplenmenin ötesinde, aşağıda ifade edeceğimiz üzere ekolojik düşünüş ve ekolojik mücadelenin Aydınlanma'ya yaslanmak zorunda olduğunu düşünmekteyiz. Rüşdünü ispat eden aklın sorunlu edimleri ise tabii ki unutulmamalıdır ve Aydınlanma'nın bu sorunlu veçhesini ekolojik bunalımın ortaya çıkışını değerlendirirken yeterince öne çıkardık. Açık ki burada söz konusu zihniyetin sorunlu edimini, yani araçsallaştırılmış ve meta konumunda sabitlenmiş doğadan sınırsızca kâr devşirme yönelimini var kılan, 'akıl'ın yol göstericiliğinden ve aklın mümkün kıldıklarından başka bir şey değildir. Ancak akıl, hatta daha net bir ifade ile Aydınlanma'nın akli, herhangi bir şeyin yapılmasına, herhangi bir şeye yol gösterilmesine dair kendi içerisinde hiçbir mekanizma barındırmamaktır. Ahmet Çiğdem'in Cassirer'e atıfla belirttiği üzere, Aydınlanma'nın değişmez ve geçerli bilgiyi bulma çabasının bütün bilgi alanlarındaki otorite ve uzlaşımın iktidarına muhalefet etmesi çerçevesinde gerçekleşmiş olduğunu unutmamalıyız(Çiğdem, 2008: 26). Değişmez-geçerli bilginin bir sonraki aşamada belirli zihniyet/ideoloji biçimlerince kullanılmadığını/araçsallaştırılmadığını iddia etmek tabii ki mümkün değildir.

Adorno ve Horkheimer'ın Aydınlanma'nın Diyalektiği'nde söylemiş olduğu "insanlığın gerçekten insanî bir duruma ulaşacağı yerde yeni bir tür

barbarlığa batmış olması” (Adorno ve Horkheimer, 2010: 10) sözünün içerdiği insanlığın gerçekten insanî duruma ulaşma potansiyeli ile Aydınlanma'nın kast edilmiş olduğunu hatırlamalıyız. Her şeye rağmen Aydınlanma'nın gerçekten insanî duruma ulaştıracak potansiyelini korumamız gerekmektedir çünkü artık elimizde başka hiçbir şey kalmamıştır: Aydınlanma'nın yerle bir etmiş olduğu mistisizmi (fiili durumda 'yerle bir edileme' vakalarının varlığını tespit etmek tabii ki mümkündür) yeniden diriltilip organik dünyayı inşâ etmek, ancak ve ancak tarihi geriye sarmakla mümkündür ve dolayısıyla da organik dünyanın yeniden inşâsı, olmayan ve olamayacak bir mücadeleye karşılık gelmektedir. Ekolojik yıkımdan kurtulmanın bir yolu varsa ve bu ancak küresel çapta gerçekleşirse anlamlı olacaksa, böylesine bir evrenselliğe ancak Aydınlanma'nın gerçekleştirilemeyen değerleri sayesinde ulaşabiliriz. Başlangıcımız, aklın “araçsal-sinik-’naif olmayan” niteliğinden özgürleşiminin tam da Aydınlanma'nın akla yönelik vesayeti dışlayan karakterinde aranabileceği hususu olabilir.²

3. Yeşil Siyasal Düşüncenin Temelleri

3.1. Bir Mitos Olarak Doğa/Doğaya Dönüş/Doğal Denge

Yeşil siyasal düşüncenin temelinde insanlığın doğa ile girdiği sorunlu ilişkinin eleştirisi bulunmaktadır ve yeşil siyasetin doğrudan ya da dolaylı olarak işaret ettiği şey, bu sorunlu insan-doğa ilişkisinin onarılmasıdır. İster önlemler ya da düzenlemelerle dünyanın yaşanabilir bir yer olarak kalmasını sağlamak amacına yönelsin, ister ekolojik bir devrim öngörsün; sorunlu insan-doğa ilişkisinin onarılmasını merkezine yerleştiren yeşil siyaset biçimi doğayı korunması gereken bir *entite*, insana ise engellenmesi gereken bir aktör olarak bakar. Ancak, insan-doğa ilişkisinin nasıl onarılacağı, yeşil si-

² Ahmet Çiğdem, “Aydınlanma Kant için aklın vesayet olmaksızın bilgi ve hayat için kullanılabilmesine dayalı bir yetidir” diyerek çalışmasında Kant'tan şu pasajı alıntılamıştır (Çiğdem, 2008: 22-3): “Aydınlanma insanın kendi kendisine dayattığı vesayetten kurtuluşudur. Bu vesayet ise, başka birinin yönlendirmesi olmaksızın insanın kendi anlayışını faydalı kılmaya yetersiz kalmıştır; ortaya çıkış nedeni aklın yokluğunda değil, başka birinin yönlendirmesi olmaksızın aklı kullanma ve belirleme cesaretinin olmayışında yattığı zaman, insanın kendi kendine dayattığı bir vesayet olmaktadır. Sapere aude! Bilmeye cür'et et! 'Aklını kullanmaya cesaretin olsun!' – Aydınlanma'nın mottosu budur.”

yasal düşüncenin içeriğine dair belki de en belirsiz alanıdır. Şimdiki insan doğa ilişkisinin yerine nasıl bir ilişkiselliğin geçmesi gerektiğini kapsamlı bir şekilde tartıştığımızı bile henüz iddia edemeyiz (Laçiner, 2003). Tartışmadan ve sorgulamadan yoksunluk, yeşil siyasal düşüncenin 'doğa' kavrayışını ve akabinde şekillenen doğaya dönüş – doğal denge gibi ideolojik unsurlarını âdeta bir mitosa dönüştürmüştür. Doğanın ne olduğu, doğal dengenin neye tekâbül ettiği, organik dünyaya dönüşün mümkün olup olmadığı gibi birçok önemli konu, üzerinde durulmadan es geçilmekte ve buna göre çözüme yönelik projeksiyonlarda da hâliyle muğlak ifadelerden öteye gidilememektedir.

İnsanı aktör, doğayı ise toplumsallıktan münezze bir *entite* olarak gören anlayış, insanın eylemleriyle doğayı kaynak olarak görüp onu sınır tanımaksızın sömürdüğünü savunmaktadır. Örneğin John Bellamy Foster, çok uzun zamandır toplumların “çevreyle savaş hâlinde olduğunu” iddia ederek doğanın kaynak olarak işaretlenmesinin yanı sıra “atıkların boşaltılabileceği bir bulaşık çukuru” muamelesi gördüğünü savunur (Foster, 2013: 13). Fakat, böylesine bir yaklaşım bize insanın çevre ile neden savaş hâlinde olduğu, doğayı nasıl ve niye kaynak olarak görüp bulaşık çukuru vazifesi görece bir nesne olarak konumlandığı sorularının cevabını vermez. Söz konusu yaklaşım dâhilinde genellikle yapılan şey, insanın sorunlu edimini belirtip, insan-doğa ilişkisinde insanın kusurluluğunu veri olarak kabul edip meselenin ayrıntılarına girmeksizin devam etmek olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki ilişkiselliği konu etmeden evvel ilişkinin bir tarafı olan doğa üzerinde yeşil siyasal düşüncenin tekrar tekrar düşünmeye ihtiyacı vardır.

Tartışmayı en uç noktada kurgulamayı öneriyoruz: Doğa, var mıdır? Doğadan kasıt eğer ki “toplumsal’ın ‘oikos’u” dışında kalan her şey ise, yeşil siyasal düşünce açısından konusu dahi edilemeyecek, ne korunmaya muhtaç ne de korunabilecek olan; kısacası, sorunun tespit edilemeyeceği çünkü insanın/toplumun/toplumsalın olmadığı bir kendindeliğe vurgu yapıyoruz demektir. Diğer taraftan ise kasıt “toplumsal’ın ‘oikos’u” ise, bu noktada Kadir Cangızbay’ın ifade ettiği üzere, ‘insan-doğa ilişkisi’ tanımla-

masını bile paradoksallaştıran bir duruma gönderme yapıyoruzdur: Doğa, bilinçli insan müdahalesinin olduğu yerde artık doğal olmamaya/var olmamaya doğru hızla yol almaktadır(Cangızbay, 2003: 94-5). Doğanın varlığı/yokluğu mevzusu, yeşil siyasal düşünce açısından doğanın ne ölçüde yaslanılabilecek, kendisinden kalkılarak söz söylenebilecek bir unsur olduğu tartışması ile doğrudan ilgilidir. Daha net bir ifade ile, ekolojik bunalımın aşılmasında bunalımı var eden sorunlu edimlerin vuku bulduğu yerin dayanak noktası seçilmesini sorgulamaktayız: İnsanın sorunlu edimi, edimin nesnesi ile/sayesinde mi yoksa edimin kendisinin niteliğine yoğunlaşmak sûretiyle mi sona erdirilebilir? İddiamız, yeşil siyasal düşüncenin ancak ve ancak sorunu var eden ilişki biçimini ve ilişkiselliği tersine çevirmeye yönelirse, 'başka olan'ın (Adorno ve Horkheimer, 2013: 12) gerekliliği ve olanaklılığını merkezî bir ideolojik unsur olarak kurgularsa ekolojik bunalımın aşılması noktasında 'bir şey söylemiş', siyasal alana tam olarak adım atmış olacağı yönündedir. Giriş bölümünde değindiğimiz, yeşil siyasetin siyasal öznesine ilişkin belirsizlik/çelişki hâlinin doğaya yaslanmayan bir ideolojik temel ile giderilebileceğini öne sürüyoruz. Nitekim Zizek, gerçek bir ekolojik tavrın "doğa diye bir şeyin var olmadığı" öncülü çerçevesinde oluşturulmasının gerekliliğini ileri sürmektedir(Zizek, 2007). Buna göre, insanın yolundan çıkarttığı periyodik, dengeli bir döngü olarak doğanın varlığından bahsetmemiz mümkün değildir (Zizek, 2012: 59): Zaten doğanın kendisinde bir kaos hâli, belirsizlik durumu hüküm sürmektedir. Bir başka yerde yine Zizek, "günümüzde esas tercih ya 'korku ve terör'³ arasında ise?" şeklinde bir soru sorar ve devam eder: Korkuya karşı koymanın ve korkulan şeyin önünde durmanın tek yolu kaybedilmekten korkulan şeyin zaten kaybedilmiş olduğunu kabul ederek korkudan arınmaktır (Zizek, 2008: 48-9). Yeşil siyaset, yaşamın sürdürülebilirliğinin zaten kaybedildiği düşünce-sini kalkış noktası olarak sabitleyip talepleri ve 'başka olan' ilişkiselliği/üretim biçimini 'şimdi' ile buluşturma hedefine yoğunlaşmadığı sürece ne korkulan şey(ler)in egemenliğini geriletebilecek ne de siyasal alanda söz söyleyen, siyaset icra eden konumuna gelebilecektir.

³ Burada terör ile korkunun içselleştirilerek geri çevrilmesi kast edilmektedir.

3.2. Yaşamın Sürdürülebilirliği Kaygısı

Yeşil siyasal düşüncenin doğa ile ilgili kaygılarının en nihayetinde insanlığın geleceği sorununa odaklanmış olduğunu söylemiştik. Derek Wall, bunu biraz daha ileriye götürerek iddialı sayılabilecek bir biçimde yeşil politikanın hayatta kalma siyaseti olduğunu ifade etmektedir (Wall, 2013: 16). Ümit Şahin ise yeşil düşüncenin özgül eksenini oluşturan kavramların başında sürdürülebilirliğin geldiğini, mevcut ekonomik sistemin devamlılığı hâlinde canlı yaşamın/gezegenin yok oluşa doğru ilerlemekte olduğunu belirtmiştir (Şahin, 2012: 32). Gerçekten de mevcut üretim eğilimimizin devam etmesi hâlinde insanlığın çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalacağı tehlikesi artık bir iddia olmaktan çıkıp neredeyse bilimsel bir gerçeklik konumuna gelmiş durumda. Geleceğe yönelik projeksiyonların hemen hepsi insanlık için tehlike çanlarının çalmakta olduğunu söylüyor. Nitekim Tunçay Önder, Necmi Zeka'nın "ekolojinin gördüğü kitlesel ilgiyi, bir 'kurtuluş yolu' göstermesine değil, bir 'felâket teorisi' olmasına" bağladığını aktarmaktadır (Önder, 2003: 5). Bir felâket teorisi olarak yeşil siyasal düşüncenin üzerine düşeni, belki de fazlasını yaptığı teslim edilmelidir. Yaklaşan felâketin ülkeler, uluslararası siyaset ve toplumlar bağlamında ne ölçüde etkili olduğuna, ekolojik bilincin yerleşip yerleşmediğine bakmaksızın dünyayı bekleyen tehlikeyi tespit etmek açısından yeşil siyasal düşüncenin başarısını inkâr edemeyiz. Fakat esas başarı yüzleşmekte olduğumuz sorunların çözülme düzeyleri ile ölçülecekse eğer, ve çözüm ancak ve ancak küresel çapta gerçekleşirse anlamlı-mevcut düzenin aşılması ile mümkün olacaksa, bu noktada farklı bir düzleme adım atmış bulunuyoruz: Felâketin toplumsal ve siyasal enerjiyi yaratıp bu enerjiden bir mücadele türemesi ve mücadelenin 'özne' mertebesine yükselerek dünyada mevcut bulunan ilişkiselliği değiştirmesi.

Yeşil siyasal düşüncenin "felâket" bağlamında siyasal başarı sorgusuna girişmek, insanlığın geleceğini, dünyanın yok olmamasını birer kaygı nesnesi olarak işaretlemenin içerdiği olanakları ya da engellediklerini irdelemekle mümkün olabilecektir. Slavoj Žižek, 'yaklaşmakta olan' ekolojik felâkete yönelik üç farklı tutum tespit etmiştir: "Meselenin fena hâlde ciddi

olduğunu, hayat memat meselesi olduğunu gayet iyi biliyorum, ama yine de...”, “felaketin gelmeyecek olmasından endişe duyan ve bu gün ışığına çıkmasın diye sürekli uyarar/karşılı kayıtsızlıkla suçlayan takıntılı hâl” ve “krizi gizli bir anlama sahip bir alamet olarak kavramak” (Zizek, 2012: 55-6). Felaketin yaklaşmakta olduğu düşüncesine yönelik olarak mevcut durumun insanlar açısından nasıl kavrandığını gösteren bu açıklama, aynı zamanda felâketin siyasal öznesini oluşturamamışlığını da kavramamıza olanak sağlamaktadır. Açacak olursak, ilk tutumda insanlar aslında felaketin varlığını kabul etmektedirler fakat bunu kendi anlam dünyalarına, yaşam pratiklerine dâhil etmeyi reddetmektedirler. Sonuçta felâket tanınmamış, dikkate alınmamış bir biçimde kalmaktadır. İkinci tutumda ise felâketi tanıyan, kabul eden fakat obsesif bir bozukluğa dönüşerek en nihayetinde felâketin gelmeyecek olması ihtimâlienden endişe duymaya kadar varan bir aşırı tepkililik durumu söz konusudur. Felâket bilincinin böylesine bir bozukluğa evrilmesi, felâket düşüncesinin merkezî bir konum işgâl etmesi ve bu alanın giderek genişleyerek her şeyin felâketin yaklaşmakta olduğu pencesinden anlamlandırılmaya başlaması ile ilgilidir. Son olarak ise felâketi kabul eden tutumun buna olumsuz bir anlam yüklememesi tutumu ile karşı karşıyayız. Buna göre felâket, insanların neredeyse ‘hak ettiği’ bir âlmet olarak kavranmaktadır.

Zizek, ilk tutumun zaten tekzip içerdiğini, diğerlerinin ise ekolojik krize doğru dürüst bir tepkinin verilmesini engellediğini belirtmektedir. Öyleyse sormalıyız: Yeşil siyasal düşünce yaşamın sürdürülebilirliğini, dünyanın varkalmasını odağına yerleştirmeye devam etmekten vazgeçmeksizin bu üçlü tutumun aşılmasını nasıl sağlayacaktır? Sorumuz, açıktır ki cevabını da içerisinde barındırmaktadır ve bir önceki bölümün sonunda Zizek’ten alıntılarımız düşüncelerin yaşamın sürdürülebilirliği kaygısı ile de doğrudan ilgili olduğunu hatırlamamız yeterli olacaktır: Yaşamın sürdürülebilirliği kaygısını bir kenara bırakıp, doğanın insanın yarası oluşuna⁴ ve bu gedi-

⁴ Slavoj Zizek, “insanlığı yabancılaşmaya ve sınıf ayrımlarına itmiş olan mantık, aynı zamanda onu ortadan kaldırmanın koşullarını yaratır” ifadesinin akabinde Wagner’in bir operasında geçen “yara ancak onu açmış olan muzrak tarafından iyileştirilebilir” cümlesini alıntılanmaktadır (Zizek, 2011: 19). Bu cümleyi, iki sayfa ilerisinde “insanın kendisinin doğanın yarası olduğu” şeklindeki düşüncesini

ği/yarığı/yapısal köksüzlüğü kabullenmenin gerekliliğine benzer bir biçimde (Zizek, 2011: 21) felâket ihtimâlini de içselleştirmek ve bu sayede felâketi geri çevirme olanaklılığını yaratmaktan başka bir çare, sanıyoruz ki mevcut değil. Kaldı ki, “krizi gizli bir anlama sahip bir alamet olarak kavrama” hâlini kıyamet(‘bu dünyaya’ ilişkin nihâi son) inancının/eskatolojik beklentilerin kanıksanmışlığının yeryüzündeki yerleşikliği ile birlikte düşündüğümüz zaman, felâketin engellenmesinin gerekliliği bilincini ve bu doğrultuda şekillenecek bir yaşam pratiğini yeşil siyasetin nasıl hâkim kılacağı gibi ciddi bir soru da mevcuttur. Hem bireysel hem de gezegensel/kainatsal ‘son’u içselleştirmiş/normalleştirmiş bir yaşam pratiğinin içerisine gelecek kaygısını yerleştirip buradan siyasal-toplumsal eylemsellik enerjisini üretmek kolay görünmemektedir.

Sonuç

Yeşil siyasetin başarı koşullarını doğrudan belirlediğini varsaydığımız yeşil siyasal düşüncenin varlık ve meşrûluk temellerinin, yani doğa kavrayışı ve yaşamın sürdürülebilirliği kaygısının eleştirisini şu çerçeve içerisinde eleştirmeye çalıştık: Birincisi, insandan/toplumdan söz ettiğimiz sürece ‘doğa’ya gönderme yapamayacağımız ve dolayısıyla doğaya da doğal dengeye de dönüşün hem mümkün olmadığı hem de bunun siyasal-toplumsal karşılığı olmayan bir olgu olduğu düşüncesi; ikinci olarak ise, ‘gelecek’ kaygısının yeşil siyasetin siyasal öznesinin varlık temelini olanaksızlaştırdığı önkabûlünden hareketle, insanlığın ya da dünyanın geleceğini kaygı nesnesi olarak işaretleyip ve hatta bunu merkezine yerleştirmiş bir yeşil siyasetin ekolojik bunalımı aşacak değişimin siyasal-toplumsal enerjisini doğurama-

anlamak üzere kullanmamız gerekmektedir. İnsanın doğanın yararı oluşu, oikos’unda yaptıkları ile doğayı doğa olmaktan çıkarması ve hatta yok etmesi ile ilgili bir durumdur. Söz konusu eylemlerin zorunlu karakterini göz önünde bulundurduğumuz zaman, Zizek’in bu yara durumunu neden yapısal bir köksüzlük olarak değerlendirdiğini anlayabiliriz. Diğer bir açıdan ise, iyileşmenin ancak ve ancak yara yol açan mızrak ile mümkün olabileceğine değinmemiz gerekmektedir. Doğanın yara olmaktan çıkması, ‘doğa’ niteliğini tekrardan kazanması, insanın yokluğu ile gerçekleşebilecektir. Hâliyle, insan var olmaya devam ettiği sürece “yara oluşu”nu da sahiplenmeli, kabullenmeli ve doğanın yaradan arındırılmasının, doğal dengeye dönülmesinin ihtimâl dışı bir boşluğa karşılık geldiğini “aklından” çıkarmamalıdır.

yacağı iddiası. Eleştirel çerçevemiz aynı zamanda yeşil siyasal düşüncenin savunmasız alanlarını tespit etmek ve böylece hâkim paradigma/ideoloji tarafından açılacak gediklerin önlenmesine ilişkin bir perspektif sunma amacına da yönelmiştir. Sorgusuna pek yanaşılmayan ve dolayısıyla siyasal başarının koşulları bağlamında olanakları ve sınırlılıkları üzerinde yeterince düşünülmemiş olan temel kurucu unsurları seçmemiz de tam olarak böyle- sine bir eksiklik tespitimizden kaynaklanmaktadır.

Yeşil siyasal düşüncenin insanlığın doğa ile girdiği ilişkiyi konu edinin insanlığın geleceğine ilişkin politikalar türetiyor oluşu yeşil düşünüşü son derece özgün ve farklı kılan unsurlardır. Bunlarla bağlantılı olarak hedefine oturtmuş olduğu ve en genel ifadesiyle ekolojik bunalımın aşılması olarak ifade edebileceğimiz başarıya ulaşmak ise mevcut düzende köklü bir de- ği- şimi, hatta düzenin ortadan kaldırılarak yeni bir tür ilişkiselliğin tesisini zorunlu kılmaktadır. Böyle baktığımızda ise ciddi bir özne sorunu ve “na- sıl?” sorusu karşımıza dikilmektedir. Kanaatimizce özne sorunu ve “nasıl?” sorusu üzerinde düşünmek bugün yeşil siyasal düşüncenin temel ilgi nes- nesi olmak zorundadır. Böylesine bir zorunluluğa o ya da bu ölçüde bir katkısı olursa eğer bu çalışma fazlasıyla amacına ulaşmış olacaktır.

Kaynakça

Adorno, T. W., Horkheimer, M., (2010), *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragman- lar*, (Çev., Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan), İstanbul: Kabalı Yayınevi.

Adorno, T. W., Horkheimer, M., (2013), *Teori ve Pratik Üzerine: Bir Tartışma (1956)*, (Çev., Orhan Kılıç), İstanbul: Metis Yayınları

Cangızbay, K., (2003), *Sosyalizm ve Özyönetim: Reel Sosyalizmden Sosyalist Realiteye*, Ankara: Ütopya Yayınevi

Cangızbay, K., (2011), *Sosyolojiler Değil Sosyoloji*, Ütopya Yayınevi: Ankara.

Çoban, A., (2013), “Çevrecilik”, içinde, Atılğan, Gökhan ve Aytekin, F. Atilla (haz.), *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, 3. Basım, İstanbul: Yordam, 455-473.

Çoban, A., (2012), “Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklenmesi”, içinde, İmga, O., Olgun H., (ed.), *Yeşil ve Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi, 61-94.

Çiğdem, A., (2008), *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi: Jürgen Habermas Üzerine Bir Çal- ışma*, İstanbul: İletişim Yayınevi.

- Çiğdem, A., (2011), *Aydınlanma Düşüncesi*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Demirağ, D., (2010), "Marx'ın Ekolojizizliği: Marksizm ve Çevrecilik", *Üç Ekoloji*, Sayı 8, Yaz.
- Dobson, A., (2007), *Green Political Thought*, Taylor & Francis e-Library.
- Foster, J. B., (2013), *Savunmasız Gezegen*, (Çev., Hasan Ünder), Ankara: Epos Yayınları.
- Kovel, J., (2005), *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?*, (Çev., Gürol Koca), İstanbul: Metis Yayınları.
- Laçiner, Ö., (2003), "Ömer Laçiner İle Söyleşi: Sol Yeşile Nasıl Bakıyor", *Üç Ekoloji*, Sayı 1, Güz.
- Marx, K., (2013), *1844 El Yazmaları*, (Çev. Murat Belge), 8. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Mcneill, W. H., (2007), *Dünya Tarihi*, (Çev., Alâeddin Şenel), Ankara: İmge Kitabevi.
- Önder, T., (2003), *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*, Ankara: Odak Yayınevi.
- Önder, T., (2007), "Yeşil Siyaset", içinde, Türköne, Mümtaz'er, *Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi, 591-628.
- Şahin, Ü., (2012), "Yeşil Düşünce", içinde İmge, Orçun ve Olgun Hakan (ed.), *Yeşil ve Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınevi, 11-60.
- Wall, D., (2013), *Yeşil Politika*, (Çev. İlknur Urkun Kelso), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Zizek, S., (2007), "Ecology Without Nature", <http://www.youtube.com/watch?v=CGB7g2g9fLw>
- Zizek, S., (2008), "Nature And Its Discontents", *SubStance*, 117, Vol37, no.3.
- Zizek, S., (2011), *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, (Çev., Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yayınları.
- Zizek, S., (2012), *Yamuk Bakmak*, (Çev., Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yayınları.

Berk İlke Dündar: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kent ve Çevre Bilimleri Lisansüstü Programı